

Ku uzdrowieniu: Wobec Holokaustu – psychodrama, socjodrama i rytuał.

Yaacov Naor i Hilde Goett

Streszczenie

W artykule „Wobec Holokaustu – psychodrama, socjodrama i rytuał”. Yaacov Naor i Hilde Goett opisują projekt warsztatowy prowadzony z udziałem osób z drugiego i trzeciego pokolenia po ocalonych i sprawcach Holokaustu. Autorzy zajmują się międzypokoleniowym przekazem traumy, odnajdują różnice i podobieństwa między potomkami ofiar i sprawców oraz osobami, w rodzinach których byli zarówno sprawcy jak i ofiary.

Autorzy opisują, w jaki sposób psychodrama, socjodrama oraz rytuały mogą prowadzić do spotkania, dialogu i zainicjowania procesu uzdrawiania relacji.

Słowa klucze

dialog, Holokaust, ocalony, ofiara, pojednanie, pokoleniowy, psychodrama, rozgrzewka, rytuał, socjodrama, spotkanie, sprawca, trauma międzypokoleniowa, uzdrowienie, warsztat

Wprowadzenie

Począwszy od 1995 autorzy współprowadzili wyjątkowy projekt warsztatów psychodramy „Wobec Holokaustu – psychodrama, socjodrama i rytuał.”, który przeznaczony był dla przedstawicieli drugiego i trzeciego pokolenia ocalonych i sprawców Holokaustu. Naszym celem jest towarzyszenie uczestnikom w rozpoznaniu i uświadomieniu sobie moralnych, społecznych i osobistych skutków Holokaustu.

Zupełnie wyjątkowe jest to, że oboje jesteśmy liderami psychodramy, a każde z nas reprezentuje przeciwną stronę Holokaustu. Wnosimy ze sobą nasze historie i bagaż doświadczeń naszych rodzin. Yaacov Naor jest synem dwojga ocalonych, urodzonym w 1948 roku w obozie dla przesiedleńców w południowych Niemczech. Jako jednoroczne dziecko wyemigrował z rodzicami do Izraela. Hilde Goett urodziła się w 1953 roku w Rumunii, a jej rodzina należała do mniejszości niemieckiej w tym kraju. Jej dorastanie było naznaczone rozdarciem. Z jednej strony obaj jej dziadkowie służyli w armii nazistowskiej i była dyskryminowana jako dziecko faszystów. Z drugiej strony jej babka była deportowana na Syberię przez reżim komunistyczny. Kiedy miała dwadzieścia lat przeprowadziła się z rodziną do Niemiec.

Gdy zaczęliśmy współprowadzić grupy psychodramatyczne zdaliśmy sobie sprawę, że dzieliśmy te same cele i pasje. Zależało nam na tym, aby ludzie słuchali o historii Holokaustu, pragnęliśmy dopuszczać różnice, uczyć respektu dla innego. Pracując razem stopniowo zbliżaliśmy się do siebie. Nasze rodziny spotkały się i powoli stawaliśmy się przyjaciółmi. Było to możliwe, ponieważ naszym celem nie było doprowadzenie do pojednania. Zależało nam na uczeniu Niemców i Żydów, oraz innych, którzy brali udział w warsztatach, aby byli świadkami unikalnego wyrażania siebie przez uczestników i tworzenia między nimi dialogu.

Międzypokoleniowe dziedziczenie traumy

W ciągu ostatnich 20 lat narastało zainteresowanie tematem międzypokoleniowego dziedziczenia traumy, czyli przekazywania skutków doznanej traumy z pokolenia na pokolenie. Obecnie jest to temat popularny i bogato dokumentowany. Ze studiów przypadków, psychoterapii i raportów badawczych wynika, że potomkowie z drugiego pokolenia po ocalonych z Holokaustu zgłaszają takie same problemy emocjonalne i cierpią podobnie, jak sami ocaleni z Holokaustu. Już w 1994 roku Jurgen Muller-Hohagen, który przez wiele lat prowadził praktykę psychoterapeutyczną, opublikował swoje obserwacje dotyczące mechanizmów przekazywania traumy. Częstością jest osoba spełniająca kryteria diagnostyczne stresu post-traumatycznego (PTSD), który jest skutkiem doświadczeń wojennych, choć sama nie doświadczyła wojny. W przypadku sprawców konstruktywną dyskusję o międzypokoleniowym przekazywaniu traumy blokuje głęboko zakorzenione poczucie winy i wstydu. O ile nam wiadomo w Niemczech nigdy nie przeprowadzono na ten temat badań. W rodzinach sprawców stosuje się różne strategie. Niektóre z nich to: utożsamianie się z tymi, którzy mieli władzę, wprowadzanie niejasności, czy nazywanie sprawców ofiarami. Jeśli chcemy zatrzymać dziedziczenie traumy z pokolenia na pokolenie musimy znaleźć możliwy i adekwatny sposób przepracowywania traumy Holokaustu i radzenia sobie z nią.

Gabriele Rosenthal (1998) badała międzypokoleniowe dziedziczenie traumy po obu stronach - zarówno ocalonych jak i sprawców z okresu nazizmu. Jej odkrycia wywarły silny wpływ na naszą pracę. Rosenthal stawia pytania o tworzenie dialogu w rodzinach po obu stronach, o wpływ przeszłości na teraźniejszość. Pokazuje jak kształtuje się na bazie doświadczenia przez daną rodzinę Holokaustu ogólny styl życia tej rodziny, codzienne oczekiwania jej członków, poczucie bezpieczeństwa, akceptacji i przynależności. Porównuje ona problemy potomków ofiar z problemami potomków sprawców odnajdując wspólne obszary i różnice. Jedną z cech wspólnych dzielaną przez te skonfliktowane grupy jest milczenie, choć u jego podłoża leżą różne motywacje. W rodzinach sprawców milczenie na temat Holokaustu jest przede wszystkim podyktowane lękiem przed ściganiem, potępieniem, prześladowaniem i oskarżeniem. W rodzinach ocalonych u podłoża milczenia jest smutek i żałoba po pomordowanych członkach rodziny, wstyd z powodu ogromnego poniżenia i chęć ochrony potomków przed mrokiem potwornych wydarzeń z przeszłości. Kolejną wspólną cechą obecną po obu stronach jest straszny skutek podtrzymywania sekretów rodzinnych. Sprawiają one, że nie można poruszać pewnych wątków z przeszłości. Odzwierciedla się to w fantazjach potomków, którzy dają temu wyraz na wiele różnych

sposobów. Potomkowie ofiar stawiają pytania nasycone poczuciem winy wynikającym z przetrwania, np.: „Do czego musieli uciekać się ci, co przeżyli, aby ocalić swoje życie?” Równocześnie potomkowie sprawców stawiają pytania, które zakładają winę, np.: „Co ja bym zrobiła / zrobił w takiej sytuacji?”

Warsztaty

Warsztaty „Wobec Holokaustu – psychodrama, socjodrama i rytuał” proponujemy w dwóch różnych formatach. Pierwszy obejmuje cykl weekendowych warsztatów prowadzonych na przestrzeni dwóch do trzech lat. Obejmują one wizytowanie pomników w Oświęcimiu – Brzezince i pracę psychodramatyczną w Centrum Edukacyjno – Spotkaniowym w Oświęcimiu. W Brzezince odbywają się rytuały tworzone przez uczestników grup. Ten format, zapewniający czas i miejsce na dyskusję i analizę, jest odpowiedni dla małych grup od 15 do 25 uczestników. Natomiast na zjazdach i konferencjach proponujemy trzygodzinne warsztaty, które dają wyobrażenie o tym, jak pracujemy. W trakcie tego typu warsztatów 30 do 80 osób jest w stanie zagłębić się w tematykę i dyskutować o konsekwencjach Holokaustu w teraźniejszości. Przy takich okazjach zazwyczaj współpracujemy z psychodramatystami i profesjonalistami, którzy znają teorię ról i techniki psychodramatyczne. Rozpiętość wiekowa uczestników tego typu warsztatów obejmuje 22 do 78 lat.

Uczestnicy: ocaleni i sprawcy

Żydzi, którzy biorą udział w naszych warsztatach, mają jakieś pojęcie o losie członków swoich rodzin z okresu drugiej wojny światowej. Mają konkretną wiedzę o tym, co zaszło lub jakieś strzępy informacji, które nie dają im spokoju. Przeżywają żalobę po zamordowanych członkach rodziny oraz utratę pełnej rodziny lub kontaktów społecznych i są wściekli na sprawców, którzy obarczyli ich bezkresnym smutkiem. Chcą w jakiś sposób ogarnąć ten smutek, rozpacz i żal, który zdaje się nie mieć końca. Uczestnicy z rodzin sprawców przejawiają inne uczucia. Często pragnęliby zaprzeczyć historii swojej rodziny, zwalczają w sobie poczucie winy i wstydu oraz mają problem z rozróżnieniem między osobistym i zbiorowym poczuciem winy. Chcą uzyskać lepszy wgląd w samych siebie, w historii swoich rodzin, a także wyzwolić się z tożsamości oprawców. Wielu z nich dorastało w ciągłym lęku przed odwetem, a teraz chcą o tym opowiedzieć. Chcą, aby ktoś pomógł im zaakceptować to, że darzą uczuciami ojca czy matkę, którzy są sprawcami zbrodni. Niektórzy z nich mają nadzieję na odpokutowanie lub nawet przebaczenie. Inni uczestnicy pochodzą z rodzin mieszanych. Wśród członków takich rodzin są zarówno ofiary jak i sprawcy zbrodni. Np. ochrzczeni chrześcijanie częściowo Żydowskiego pochodzenia lub ludzie z rodzin, których członkowie byli prześladowani z powodów politycznych, religijnych czy z racji orientacji seksualnej. Dla tych uczestników ich tożsamość i związki rodzinne są udręką.

W trakcie warsztatów wyłaniają się nie tylko różnice, ale też obszary wspólne. Przyglądamy się im unikając nadmiernego generalizowania, dającego poczucie, że są

to doświadczenia równorzędne lub identyczne. Cisza o Holokauście ciąży nieznośnie, wszyscy czują potrzebę przełamania jej, wszyscy są w pełni zaangażowani jako indywidualne osoby i jako przedstawiciele swoich rodzin, odnoszący się z poszanowaniem dla drugiej strony. Również wszyscy uczestnicy warsztatów są postrzegani przez swoje rodziny jako zdrajcy, ponieważ przełamują oni tabu milczenia, chcą analizować i dążą do otwartej dyskusji. Konfrontują swoje rodziny z ich bolesną trudną przeszłością i z tego powodu są traktowani przez innych członków rodziny jako niebezpieczni. Stają się rodzinnymi kozłami ofiarnymi, które są przyczyną nieszczęść i wypadków. Dina Wardi (1992), psychoanalytyczka z Jerozolimy nazywa rodzinne kozły ofiarne w domach żydowskich „zniczami ku pamięci”, które tworzą subiektywny ogląd Holokaustu i kultywują żalobę po tych, którzy zostali zgładzeni. W rodzinach sprawców i w rodzinach mieszanych zdarza się, że ci, którzy konfrontują swoje rodziny z nazistowską przeszłością są karani i wykluczani za łamanie zmyślnego milczenia. Niosą oni w sobie poczucie winy i wstydu, lęk i głosy oskarżające za grzechy rodziny, społeczeństwa i świata. Nasze grupy są stworzone z kozłów ofiarnych ze wszystkich stron konfliktu: ofiar, sprawców i rodzin mieszanych.

Praca: od spotkania przez dialog ku uzdrowieniu

Praca jest oparta na morenowskiej koncepcji spotkania, które może prowadzić do dialogu. Aktywności obejmują różne formy psychodramy, socjodramy, rytuały, twórczość artystyczną i ćwiczenia rozwijające świadomość, budujące zaufanie, empatię i akceptację. Aby poradzić sobie ze skutkami zbiorowej traumy z okresu nazistowskiego, staramy się zainicjować na scenie psychodramatycznej głęboką, znaczącą, osobistą dyskusję, znaleźć dla niej odpowiedni język i utrzymać świadomość różnych prawd. Wychodzimy z założenia, że doświadczenie użycia siły lub doznawania przemocy jest przeżywane wewnętrznie, a trauma jest odczuwana cieleśnie, ponieważ osadza się głęboko w pewnych miejscach w ciele. Jako psychodramatyści i zwolennicy metod zorientowanych na działanie, wiemy, że trwałe skutki pojawiają się, gdy aktywna dyskusja na dany temat jest głęboko odczuwana i przenika proces myślowy, otwierając nowe horyzonty i dając wgląd w problemy. To oznacza, że ciało osoby musi być włączane w pracę ostrożnie i zgodnie z jej wolą.

Rozgrzewka

Umożliwiają to ćwiczenia aktywizujące ciało i dające okazję do spotkań, które są częścią naszej rozgrzewki. Pomagają one też uczestnikom grupy nawiązać między sobą autentyczny kontakt. Stosujemy różnorodne ćwiczenia użyteczne dla małych grup, z muzyką i bez muzyki, które koncentrują uczestników na ciele i na zmysłach. Niektóre ćwiczenia są tak pomyślane, że uczestnicy dobrze się bawiąc, odzwierciedlają wzajemnie swoje zachowanie i wzmacniają solidarność między sobą, podczas gdy inni widzą ich jak łączą siły, aby wykluczyć ich i doprowadzić do podziału grupy. Przez taką pracę zostają wzbudzone emocje i odczucia uczestników z ich realnego życia, a osoby z rodzin ofiar, sprawców oraz rodzin mieszanych mogą spotkać się ze sobą i wejść ze

sobą w kontakt. To buduje w grupie otwartość i uwrażliwia na zajmowanie się delikatnym tematem.

Psychodrama i socjodrama

Warunkiem koniecznym uczestnictwa w naszych warsztatach jest to, że zgłaszający się na nie ludzie nie doświadczyli traumy z okresu nazistowskiego bezpośrednio ani osobiście. W warsztatach nie biorą udziału ocaleni z Szoah czy z Holocaustu ani naziści, ale członkowie ich rodzin, ich dzieci i wnuki. Zajmujemy się traumą międzypokoleniową. Umożliwiamy, aby ujawniła się na scenie psychodramatycznej subiektywna prawda poszczególnych stron z całym smutkiem, żalem, wstydem, rozpaczą, horrorem, wściekłością i winą, jakie ona w sobie niesie. Dzięki temu buduje się most łączący uczestników z historiami rodzin z przeciwnych stron.

Używając socjodramy odwołujemy się do historii II wojny światowej przyglądając się jej elementom, które wywołały tyle potwornej przemocy, smutku i destrukcji w Europie i doprowadziły do radykalnych zmian w całym świecie. Rozważamy konsekwencje, które wynikły z tego dla różnych grup w populacjach, które były stronami konfliktu. Czyniąc to staramy się umożliwić spotkania pomiędzy potomkami ofiar i sprawców, a przez to stworzyć szansę na dialog o obciążeniu traumą pochodząca z poprzednich pokoleń.

Rytuały

Druga Wojna Światowa i Holocaust to historia okrucieństwa, bólu i cierpienia, które pozostawiło rany po obydwu stronach zarówno ofiar jak i sprawców. Ich blizny nosimy w sobie w teraźniejszości, a proces zdrowienia jest długotrwały. Niezależnie jak skuteczne są warsztaty tworząc możliwość spotkania, dialogu i uzdrawiania, zdajemy sobie sprawę, że słowa nie są w stanie w pełni i dokładnie oddać reakcji uczestników na Holocaust. Potrzebne jest doświadczenie fenomenologiczne i ekspresja tej reakcji. Dlatego w pracę na scenie psychodramatycznej w Oświęcimiu włączamy proces indywidualnego tworzenia rytuałów w obozie śmierci w Brzezince.

Jednym z najtrudniejszych doświadczeń Holocaustu dla ocalałych i ich potomków jest brak konkretnego grobu, przy którym można przeżywać żałobę za zmarłych. Rytuały są integralną częścią psychodramy i socjodramy, ponieważ umożliwiają one symboliczną konkretyzację. Stwarzają na nowo możliwość pogrzebienia zmarłych. Dają poczucie sensu i pewnego rodzaju domknięcie wydarzeń z przeszłości. Mogą mieć formę mszy, ceremonii upamiętniających, pogrzebu, czytania poezji, śpiewu przy wyobrażonym grobie. Niektóre przeobrażają się w performance teatralne z ekspresją ruchu i śpiewem. Cała grupa tworzy przestrzeń dla każdej z tych ceremonii, ponieważ potrzebna jest społeczność, która jest w stanie w takich chwilach trzymać przestrzeń.

Rytuał jako forma indywidualnego psychodramatycznego i socjodramatycznego sheringu jest aktem terapeutycznym. Pozwala on uczestnikom na konfrontowanie Holocaustu w ich własny unikalny sposób bez osądzania i oskarżania. Wymaga użycia

wyobraźni i kreatywności oraz daje głos, scenę i formę emocjom, które nie były wcześniej jasno wyrażone. Stwarza perspektywę, nieziemską przestrzeń, rzeczywistość poszerzoną, która istnieje równocześnie w przeszłości i w teraźniejszości, przekraczając granicę między wewnętrznym światem osoby a światem zewnętrznym. To prowadzi do katharsis, zmiany i większego poczucia integralności. Niektóre rytuały stały się dla ich autorów najlepszym i najbardziej dogłębnym sposobem na skonfrontowanie Holokaustu. Oto kilka przykładów: przejście boso po torach kolejowych prowadzących do głównego krematorium, rozbijanie z krzykiem i płaczem szklanych butelek o ścianę w kobiecych brakach, słuchanie cichej muzyki harmonijki wewnątrz jednego z baraków, odczytanie wiersza Paula Celana „Death Fugue”, dzielenie się suchym chlebem w kręgu i jedzenie go bardzo wolno, uczestniczenie w ceremonii jak ze snu, mającej być pogrzebem młodej kobiety.

Takie ceremonie rytualne umożliwiają dzielenie się tym, co jest zarazem doświadczeniem osobistym, jak też międzyludzkim, przez co są one terapeutyczne dla całej grupy. Ich celem jest dać wyraz silnym emocjom takim jak: gniew, wściekłość, wina, obawa, lęk, wstyd, bezradność, beznadzieja, upokorzenie, pozwalają więc dostrzec cierpienie drugiej strony. Wytwarza się pewna równowaga pomiędzy tym co indywidualne, a tym co grupowe – swoiste psycho - społeczne uzdrowienie. Wzmacnia się połączenie pomiędzy tym co indywidualne, tym co grupowe i tym co społeczne.

Ku uzdrowieniu i pojednaniu

Podczas tych warsztatów uczestnicy mogą przyjrzeć się różnym sposobom internalizowania ról sprawcy i ofiary przez indywidualne osoby i przez społeczeństwa. Próbuje spontanicznych, ekspresyjnych i kreatywnych sposobów bycia w relacji z agresorem lub ofiara i są zachęceni, aby wejść w kontakt z „drugą stroną”. Aktywna praca z ciałem pozwala na natychmiastowe bezpieczne otwarcie wewnętrznego emocjonalnego świata i na spotkanie z wewnętrzną prawdą. Uczestnicy dzielą się swoimi wspomnieniami, doświadczeniami, fantazjami i uczuciami i opowiadają o swoim cierpieniu. Pojawia się więc możliwość, by przezwyciężyć anonimowość przez przełamanie rodzinnego i społecznego nawyku milczenia. Uczestnicy opowiadają i odgrywają swoje historie, dzięki czemu uczą się patrzeć na własną historię Holokaustu bardziej autentycznie.

Praca z zastosowaniem psychodramy, socjodramy i rytuału pozwala uczestnikom wyjść z projekcji, generalizacji, uprzedzeń, założeń i iluzji i wejść w proces poznawania. Uczestnicy praktykują stan osadzenia w sobie, branie odpowiedzialności, stawanie oko w oko i twarzą w twarz z innymi, pełni poszanowania dla cudzej prawdy, pełni empatii i akceptacji. Spotkania pomiędzy przedstawicielami drugiej i trzeciej generacji ocalałych i agresorów Holokaustu są często poruszające, czasem bolesne, a niekiedy niemożliwe. Ci dzielni ludzie podejmują ryzyko spotkanie się z drugą stroną i konfrontacji z nią w bezpiecznych warunkach, prowadząc głęboką pracę nad tematem na tle grupy. Ponieważ praca taka stanowi bardzo intensywne doświadczenie dla uczestników, mamy świadomość ryzyka pojawienia się fałszywej bliskości, która może prowadzić do przedwczesnego wybaczenia. Naszym celem nie jest osiągnięcie

pojednania, choć czasami zdarza się to naturalnie i spontanicznie po długim i powolnym procesie. Uczestnicy zbliżają się do siebie i czują więź zbudowaną przez pracę i przez rytuały. Odzyskują nadzieję, poczucie przynależności i odczuwają ulgę, że nie muszą już mierzyć się z ogromem Holokaustu przytłoczeni nim anonimowo i w samotności.

Refleksje

Chociaż potomkowie ofiar i sprawców Holokaustu mają równe prawa do przedstawiania swych dramatów na scenie psychodramatycznej i do zastanawiania się nad nimi w kontekście realnej historii, nie oznacza to, że patrzymy na cierpienia obydwu stron analogicznie. Znacznie bardziej istotne jest dla nas, aby znaleźć sposób ekspresji, który może się manifestować we wspólnym języku, który wniesie coś zupełnie innego niż usankcjonowana tradycją rzeczywistość tamtych czasów.

Jako liderzy psychodramy pochodzący z przeciwstawnych stron Holokaustu spoglądaliśmy wstecz na naszą historię i udało nam się stworzyć bezpieczną przestrzeń, w której można wyrażać ból, budować zaufanie i rozwijać poczucie przynależności. Chcemy, aby uczestnicy zaakceptowali członków grupy reprezentujących przeciwną stronę, aby zastąpili lęk, nienawiść i uprzedzenie prawdziwym spotkaniem i autentycznym dialogiem, w którym można dotknąć ran, odbyć żałobę i doznać uzdrowienia. Praca ta pozwoliła nam w pełni dostrzec rozmiar zniszczenia wywołanego przez nazizm oraz stratę jaką ponieśli Żydzi i ich kultura. Trakcie 15 lat wspólnego prowadzenia grup wypracowaliśmy system umożliwiający spotkania i dialog przepełniony wzajemną akceptacją, szacunkiem i miłością. Latem 2008 i 2010 roku poprowadziliśmy nowe tygodniowe Międzynarodowe Seminaria Psychodramy w Krakowie i w Oświęcimiu dla uczestników z wielu krajów pod nazwą „Ślady Holokaustu w teraźniejszości”. Z racji na popularność, jaką się one cieszyły i znaczenie, jakie miały dla uczestników, mamy zamiar oferować je znów w przyszłości.

„Wobec Holokaustu – psychodrama, socjodrama i rytuał” jest bolesnym i oczyszczającym doświadczeniem dla obu stron i często owocuje decyzją, aby żyć w przyszłości z godnością. Teraz jesteśmy wszyscy odpowiedzialni za to, aby historia się nie powtórzyła. Uświadomienie sobie bólu, który stał się zasadniczą częścią czyjegoś życia, może prowadzić do jasnej decyzji, aby nigdy nie zadawać takich ran i tworzyć z innymi ludźmi relacje pełne zaangażowania i poszanowania.

Więcej informacji dotyczących pracy i warsztatów omawianych w tym artykule można znaleźć na stronie internetowej Europejskiego Instytutu Psychodramy (PIfE)
<http://www.pife-europe.eu>

Bibliografia

- Bar-On, D. (1989). *Legacy of Silence: Encounters with Children of the Third Reich*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Bar-On, D (1995). *Fear and Hope: Three Generations of the Holocaust*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Bergmann, M.S. and Jacovy, M.E. (eds.) (1990). *Generations of the Holocaust*. Columbia University Press, New York.
- Celan, P. (1995). Death Fugue. In Hilda, S. (ed.) *Holocaust Poetry*, (p.39). St.Martins Griffin, New York.
- Kellermann, P.F. (2007). *Sociodrama and Collective Trauma*. Jessica Kingsley, London.
- Kellermann, P.F. (2009). *Holocaust Trauma: Psychological Effects and Treatment*. iUniverse.
- Krondorfer, B. (1995). *Remembrance and Reconciliation: Encounters Between Young Jews and Germans*. Yale University Press, New Haven and London.
- Muller-Hohagen, J. (1994). Geschichte in uns.Psychogramme aus dem Alltag. Kneselbeck Verlags KG, Munchen.
- Naor, Y. (1999) The Theater of the Holocaust. In Levine, S. & Levine, E.(eds) *Foundations of Expressive Arts Therapy*. Jessica Kingsley, London.
- Naor, Y. And Goett, H. (2011) Confronting the holocaust through psychodrama, sociodrama and ritual. In Wiener, R. Adderley, D. & Kirk, K. (eds) *Sociodrama in a Changing World*. Lulo.com.
- Rosenthal, G. (ed.) (1998). *The Holocaust in Three Generations: Families of Victims and Perpetrators of the Nazi Regime*. Cassell, London.
- Wajnryb, R. (2001). *The Silence: How Tragedy Shapes Talk*. Allen & Unwin, Crow's Nest, NSW, Australia.
- Wardi, D. (1992). *Memorial Candles: Children of the Holocaust*. Tavistock, London.
- Wiener, R. (2001). A Sociodramatist Goes To Work. In Chesner, A. & Hahn, H. (eds.) *Creative Advances in Groupwork*. Jessica Kingsley, London.

Biografie autorów

Hilde Goett (Dipl.Soz.Pad.) urodzona w Rumunii, wnuczka esesmanów, których żony były deportowane na Syberię. Jest trenerem i superwizorem psychodramy (DGSv) certyfikowanym przez Europejski Instytut Psychodramy (PIfE), któremu prezesuje. Mieszka i pracuje w Berlinie, w Niemczech. Pracuje jako terapeutka dzieci i młodzieży, specjalizując się w traumie, przemocy domowej i samobójstwach.
Kontakt do Hilde Goett: hildegott@t-online.de

Yaacov Naor (MA, CAGS, TEP) urodzony w Niemczech w obozie dla przesiedleńców, obydwój rodzice byli ocalonymi z Holocaustu. Jest certyfikowanym terapeutą, trenerem i superwizorem psychodramy oraz założycielem i prezesem ISIS ISRAEL – Centrum Psychodramy i Terapii poprzez Intermodalną Sztukę Ekspresji w Tel Avivie. Przez ostatnie 30 lat uczył i wykładał na ten temat w Europie, USA, Kanadzie, Australii i Izraelu. Prowadzi też grupy dialogu pomiędzy Izraelczykami i Palestyńczykami.
Kontakt do Yaacova: yaacovn@gmail.com